

ELŐADÁS

MICHAEL WELKER

A Szentlélek, a Lélek kitöltése és a Lélek-krisztológia*

Önök nagyon kedvesen azért hívtak meg, hogy az „Egyház a modern társadalomban” című rendezvénysorozatunkban előadást tartsak. Ezért most azt a teológiai utat tárom Önök elé, melyen a tudományos kérdésektől a szekuláris összefüggéseken keresztül eljutottam a tartalmi és egyházi teológiáig, s ami mai témánk egyik lehetséges megközelítését kínálja. Igazából nem állt semmiféle bibliás kegyesség, még kevésbé valamilyen entuziasztikus lelkesedés utáni vonzódás az éveken át folytatott általános bibliai-teológiai munkásságom és a bibliai irányvételű Szentlélek-teológia hátterében. Munkásságomnak biblikus irányvétele leginkább azzal a rendszeres gondolkodásmóddal függ össze, ami új megismerések lehetőségét tárta fel előttem. Ez az új típusú gondolkodás vezetett habilitációs munkám elkészítése során, amely a matematikus és filozófus Alfred North Whiteheadról, illetve az általa kibontakoztatott angol–amerikai processzteológiáról, processzfilozófiáról szólt.¹

Annak érdekében, hogy az előttem így feltárult megismerés útját közelebb hozzassam Önökhöz, amiről meg kell jegyeznem: mind a későbbi munkám, mind pedig a mai téma szempontjából is elengedhetetlen, az első részben elméleti izgalmat keltő témával foglalkozom: „A bipoláris jelenségektől és gondolkodási formáktól a multipoláris jelenségekig és gondolkodási formákig” címen. A második részben ezt a kérdést vetem fel: „Mit használ nekünk a következetesen bibliai hagyományokra épülő Szentlélek-teológia?” A harmadik részben pedig a „Lélek kitöltésének forradalmasító potenciáljával” foglalkozom. A negyedik, zárófejezetben megfogalmazok néhány gondolatot „a Lélek-krisztológia jövőjéről”.

I. A bipoláris jelenségektől és gondolkodási formáktól a multipoláris jelenségekig és gondolkodási formákig

1977 nyarán, három hónapon át az USA különféle egyetemein jártam azért, hogy tanulmányozhassam a matematikus és filozófus Alfred North Whitehead, valamint az ő nevével és gondolkodásával jelzett és jegyzett angol–amerikai processzteológiát és processzfilozófiát. A német idealizmusról és a dialektikus teológiáról

* Elhangzott a DRHE-n 2019. április 2-án.

¹ WELKER, M.: Universalität Gottes und Relativität der Welt. Theologische Kosmologie im Dialog mit dem amerikanischen Prozeßdenken nach Whitehead.

írt teológiai és filozófiai disszertációm készítése során több éven át küszködtem a bonyolult elméleti nyelvezettel (különösképpen is Kantnál, Hegelnél, Schellingnél, Fichténél). Így aztán kevésbé vonzott Whitehead matematikai elméletépítkezésének meglehetősen bizonytalan átfordítása a filozófia művi nyelvezetére. Az viszont annál inkább érdekelt gondolkodásában: mit akar ezzel az elméleti nyelvezettel megragadni és elérni?

Whitehead megismerésre vonatkozó érdeklődése, amire gondolkodásfejlődésének a történelmi és genetikai kutatása során eljutottam, nagyon lelkesített. Azt figyelte meg, hogy különféle módokon közelítünk a világhoz: választhatunk matematikai gondolkodásmódot vagy történeti és kultúrtudományi gondolkodásmódot, de vallási gondolkodásmódot is, sőt tehetjük ezt ún. egészséges emberi megértéssel, „józan paraszti ésszel” is. Sok útja-módja van annak, hogy tévedjünk s azt képzeljük, megragadtuk a valóság(ka)t és az igazság(ka)t. Persze az is igaz, hogy a világ megközelítésének különféle módjai között is vannak megértési nehézségek. Ám ha azt próbáljuk meg, hogy ezeket a megközelítésmódokat integráljuk egy általános elméletbe, akkor nem kell feladni ezek belső észszerűségeit és sajátos megismerési szempontjait. Sokkal inkább meg kell kísérelnünk kialakítani olyan általános, több rendszerre is alkalmazható, multikontextuális (sokolvasatú) gondolati formákat és elméleteket, melyek az interdiszciplináris megértésben hídelméletekként működhethetnek. Ez olyan új intellektuális kihívás volt, amivel szembe kellett néznem.

Whitehead hevesen érdeklődött a kulturális koevolúció, együtt fejlődés iránt, amint ez a matematizált természettudományok, az esztétikai, etikai és vallási gondolkodásformák között megmutatkozhat, mégpedig a reformáció óta eltelt századok során. Jóllehet szenvedélyes matematikus volt, s olyan gondolkodó, akit mindennél jobban érdekelt a 20. század korai éveiben megindult modern fejlődés a fizika területén, ezzel együtt látta, hogy mekkora árat kell fizetni azért, hogy a matematika által előnyben részesített természettudományos gondolkodási formákat az ismeret és a tapasztalati élet számos területére kiterjesszék. Például azt, hogy a szcientista/tudományos gondolkodás elúzi a vallásos gondolkodást, aminek a jelzése ez a megállapítás: „A modern világ elveszítette Istent, mégis keresi Őt.”²

Azt is láttam, hogy más, rangos gondolkodók, főként a Harvard Egyetemen, Whitehead idejében és utána is, a többrendszerű gondolkodást kultiválták, mint például a nagyszerű szociológus, Talcott Parsons, aki igen nagy hatással volt a briliáns és befolyásos német szociológusra, Niklas Luhmannra.³ A többrendszerű gondolkodás arra ösztönöz, hogy próbára tegyük a monista, bipoláris vagy éppenséggel triadikus gondolkodásmódot. A mindennapi kommunikációban szükségünk van ezekre a gondolkodási formákra, ha gyorsan szeretnénk megértetni magunkat, s nem szeretnénk a „józan paraszti ésszel” vagy az egészséges emberi értelemmel elveszíteni a kapcsolatot. De azt is látnunk kell, s ezt nem nehéz felismernünk, hogy ezek az egyszerű gondolkodásmódok teljességgel elégtelenek

² WHITEHEAD: *Wie entsteht Religion?*, 58.

³ BRANDT: *Religiöses Handeln in moderner Welt. Talcott Parsons' Religionssoziologie im Rahmen seiner allgemeinen Handlungs- und Systemtheorie*; WELKER: *Theologie und funktionale Systemtheorie. Luhmanns Religionssoziologie in theologischer Diskussion*, 495; THOMAS-SCHÜLE: *Luhmann und die Theologie*.

arra, hogy velük az összetett szociális, kulturális, történelmi vagy vallási tényállásokat megvizsgálhassuk. Whitehead nyomán általános képzsünkben is törekednünk kell arra, hogy az egészséges emberi értelmet megbarátkoztassuk az igényesebb valóságészlelési és gondolati formákkal, s így „a józan paraszti ész” is a megismerés és a belátás magasabb szintjére emeljük.

Azt a módszert, amelyet Whitehead ennek eléréséhez javasolt, maga nevezte el „critique of abstractions”-nak, az absztrakciók bírálatának. Természetesen nem olyan naív ötletről van szó ez esetben, mintha gondolkodásunkban lehetőleg mindenfajta absztrakcióról le kellene vagy lehetne mondanunk. Hiszen ez teljességgel lehetetlen. Tudjuk, hogy még a legelemibb képzettséggel rendelkező emberi értelem is számos absztrakcióval dolgozik, mindenekelőtt sarkalatosan bipoláris, kétpólusos gondolkodási szerkezetben.⁴ Az absztrakciók kritikájának a módszere esetében arról van szó, miként tudjuk megragadni a minket uraló, legtöbbször rejtett, de ezzel együtt mérhetetlen mértékben elterjedt vezérsztrakciókat, adott esetben ezeken változtatni, leginkább azonban mással helyettesíteni őket. Ez akkor sikerül, ha az egészséges emberi értelem és a bejáratott professzionális gondolkodásbeli rutin gondolatvilágát megpróbáljuk nagyon gondosan kapcsolatba hozni vagy éppen konfrontálni a sajátos jelképrendszerekkel, például természettudományos, vallási vagy esztétikai gondolati formákkal. Erre egészen egyszerű példa a teremtésteológia. Ez némi metafizikai túlzással a világ létrejöttének abszolút okaként Istent jelölte meg, ami így teljesen függ Tőle. Ez aztán számos kérdést és problémát vetett fel, mint az alig megválaszolható teodicea kérdését vagy a fejlődélméletekkel kapcsolatos tartós konfliktusokat. Az IMózes 1 ezzel szemben, ha pontosan és alaposan tanulmányozzuk, azt mutatja, hogy a teremtett világban hallatlanul sok sajátos, belső erő létezik. A teremtett világ annak ellenére jó (טוב = héber szó a jóra), hogy ezek a belső erők egyúttal rendkívüli önvészélyeztetést is jelentenek. Mindazonáltal a teremtett világ életet segítő, még ha nem is édeni ez a világ.⁵

Ezeknek az ösztönzéseknek a következtében világossá vált előttem, hogy a bibliai hagyományok csodálatos kihívást jelentenek azért, hogy értelmesen tudjunk bánni a multikontextuális és többrendszerű gondolkodással, kiváltképpen, mert a bibliai kánon szövegei az egykori világot uraló hatalmak (Egyiptom, Asszíria, Babilónia, perzsák, görögök, rómaiak) többszörös nyomása alatt, illetve ellenében jöttek létre. Sokat ígérő, vonzó teológiai munkaterületet láttam abban, hogy vizsgálódás tárgyává tegyem a rendszeres teológiában meghatározó gondolkodókat és gondolkodásmódjukat, akik számára bizonyos bibliai textusok és exegetikai munkák nagy jelentőségűek voltak, s azt is, hogy miért. Erről a bibliai-teológiai irányvételről, amit aztán intézményesítettünk is a Jahrbuch Biblische Theologie (Bibliai Teológiai Évkönyv) sorozattal,⁶ az egyik müncheni rendszeres teológiával foglalkozó szakember megjegyezte: valóságos öngyilkosság a részemről fel-

4 Vannak gondolkodók, akik nem absztrakciókról vagy vezérsztrakciókról beszélnek, hanem gondolati alakzatokról, paradigmákról vagy implicit axiómákról.

5 WELKER: „Was ist Schöpfung?” – Genesis 1 und 2 neu gelesen”, 208–224; Uő: The Theology and Science Dialogue: What Can Theology Contribute?

6 JBTh, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag; seit 2017 Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986–2018.

adni azt a meredeken felívelő karriert, amelyet Hegel-, Whitehead- és Luhmann-specialistaként megfuthatnék, s ehelyett odaáldozom magamat „Isten vándorló népe” életének kutatására. Én pedig nagy felfedezői örömmel döntöttem ezen fejlődési irány mellett, s egy nappal sem halogattam döntésemet.

Az első gondolati formáció, amit próbára akartam tenni, az „a törvény és az evangélium” volt. Ennek uralkodó duális megfogalmazása „az indikatív és imperatív”, a „követelmény és ajándék” formulákban jelent meg, valamint a *duplex és triplex usus legis tanfogalmakban*, s azokban a vitákban, melyek „a törvényről és az evangéliumról” vagy „az evangéliumról és a törvényről” folytak. Amikor arról a szándékomról tájékoztattam Jürgen Moltmannt, hogy előadás-sorozatot kívánok tartani a „törvény és evangélium” témaköréről, ő szkeptikusan megjegyezte: „Mit akar erről az unalmas témáról egy óránál többet beszélni?” Mégis belevágtam, mégpedig a bibliai törvénykorpusz világába, a vele összefüggő próféciákba, s elhatároztam kétszáz és háromszáz lelkes hallgatóval, hogy tanulmányozzuk a vallási, jogi és morális normaképződés fejlődését, olykor a legnehezebb életfeltételek között.

Roppant izgalmas volt felfedezni az Isten törvénye témában a bejáratott, mégis félrevezető absztrakciókat. A törvénynek csak követelményként és parancsolatként történő láttatása rossz karikatúrának tűnt. Azonban minél világosabban kirajzolódtak előttünk a bibliai hagyományokban a realista vallási, etikai, jogi és politikai meghatározó erők, annál inkább belekerültem egy meglehetősen kérdéses helyzetbe, ami az egész „törvény és evangélium” programomra vonatkozott. „Michael, Te teljesen úgy gondolkodol, mint a zsidók!” – mondogatták nekem amerikai zsidó kollégáim. A berlini rendszeres teológiai tudós, Christof Gestrich pedig kerek pereg megállapította: „Welker úr, az Ön törvényteológiája lenyűgöző, de az evangéliumról szóló teológiája kissé lapos.” És igaza volt.

Ezután kerestem annak a lehetőségét, hogyan tudom ezt a hiányt pótolni, ám a 19. és a 20. század során előttem álló krisztológiákban nem találtam olyan felvetést, amihez a tiszta megismerés kilátásával szerkezetileg kapcsolódhattam volna. Még Barthnál és Bonhoeffernél sem. A bennem bizalmat ébresztő teológiákban, amennyire akkoriban megismertem ezeket, a krisztológiai fő megállapítások, absztrakciók nem érték el a törvényteológiai hagyományok finomságát és összetettségét. Ezért aztán egy másfajta kutatási elgondolás felé fordultam: a bibliai irányvételű pneumatológia volt ez. Soha nem bántam meg ezt a döntésemet. Az „Isten Lelke” c. könyv, amelyet megírtam, sok kiadást ért meg.⁷ A magyar nyelvű fordítás a hatodik idegen nyelvű változat, amely 2018 végén került ki a nyomdából, s ennek nagyon örülök. Két további fordítás előkészületben van. Meggyőződésem, hogy a következetes bibliteológiai irányvétel és a teológiai realizmusra törekvés az, ami ezt a könyvet fiatalon, frissen tartja. Tegyük fel tehát a kérdést: mi hasznunk van az olyan Szentlélek-teológiából, amely következetesen a bibliai hagyományokra épül?

7 WELKER: Gottes Geist. Theologie des Heiligen Geistes.

II. Mi hasznunk van a következetesen bibliai hagyományokra épülő Szentlélek-teológiából?

Nagyon elterjedt az a vezérképzet a Szentlélekről, amely így hangzik: a Szentlélek numinosum, titokzatos, felfoghatatlan hatalom. Szép bibliai bizonyíték erre a Jn 3,8: „A szél fúj, amerre akar, hallod a zúgását, de nem tudod, honnan jön és hová megy: így van mindenki, aki a Lélektől született.” Több más bibliai hely hasonlóképpen bizonyítja, hogy a Lélek mennyire megfoghatatlan és felfoghatatlan, ugyanakkor mintegy 300 bibliai bizonyíték nagyon is határozottan, sokrétűen szól Isten Lelkéről és hatásairól. Ezeket nem tolhatjuk át a numinosum kódébe, sokkal inkább magyarázatot kell találnunk arra, miért van az, hogy a Lélek és hatása mindenfajta világosság és határozott jelleg ellenére továbbra is nehezen felfogható valóság.

Mindenekelőtt alaposan tanulmányozni kezdtem azokat a bibliai textusokat, amelyek a korai karizmatikusoknál „az Isten Lelkével történő betöltekezésről, megszállottságról” szólnak. A korai karizmatikusok valóban különösek, meglepőek. Mindnyájan úgy jelennek meg a Bibliában, mint félreérthető vagy egyenesen elrettentő személyek, például Otniél, Gedeon, Jefte, aki végül leánya gyilkosává vált, a kötekedő Sámson vagy Saul (Bír 3,7–11; 6,34–51; 11,29; 13–16; ISám 11,6–7). Szembetűnő, hogy ezek az ígehelyek érdekes szerkezetet mutatnak: a Lélek, akit nemritkán meglehetősen kétes Lélekhordozó személy közvetít, szabadulást hoz a közösségi szükséghelyzetből és a bűnökből. Mindegyik kontextusban ugyanaz fogalmazódik meg: Izrael azt cselekedte, ami bűn az Úr szemében. Ennek következtében Izrael kilátástalan helyzetbe sodródik, ami aztán közösségi kételybe, csüggedésbe torkollik. Erre Isten Lelke megszáll valakit, akinek sikerül majd helyreállítani a szolidaritást és a közösség hatékony cselekvőképességét. Így az országban negyven évig nyugalom, béke lett.⁸ A Hitvallás harmadik artikulusára kell ilyenkor gondolnunk, amely a Szentlélekről szól: a szentek közösségéről, a bűnök bocsánatáról. Még nincs szó ugyan feltámadásról, de az esendő, halálra vetett élet felemeléséről igen. Még nincs szó az örök életre történő feltámadásról, de a „nyugalomról” igen – a jelképes értelmű negyven évről. Bármennyire homályosak is a Kánonban nem is folytatódtak a korai biznyságtévközvetítő üzenetei, mégis közelebb állnak a harmadik hitvallási bekezdéshez, és sokkal tanulságosabb pneumatológiai üzenetet hordoznak, mint a meglehetősen lelketlen beszédek a titokzatosról, a numinosumról. Isten Lelke ugyanis a bűnből és a szükséghelyzetből történő szabadítás hatalma.

Sokkal izgalmasabb ennél és rendszeres teológiai tekintetben sokfajta tanulsággal járnak azok az ószövetségi biznyságtévközvetítő üzenetek, melyek „a Lélek megnyugvásáról” szólnak egy Istentől választott személyen. Ezeket a biznyságtévközvetítő üzeneteket az újszövetségi hagyomány azután Jézus Krisztusra vonatkoztatta. Különösen is gazdag a tartalma azoknak a messiási ígéreteknek, melyeket az Ézs 11,42.61-ben olvasunk, amelyeket Máté és Lukács bőséges idézetekkel körítve vett át (vö. Mt 11,5; 12,15–21; Lk 1,79; 2,32; 4,18; valamint Jn 8,12). Az Istentől kiválasztott, akin Isten Lelke megnyugszik, igazságosságot hoz magával, a gyengék és az istenismeret védelmét. Jog, irgalmasság és istenismeret a Mt 23,33 szerint „a legfontosabb a törvényben”. Már

⁸ I. m., 58–78.

a Szövetség könyvében, 2Móz 20kk-ban tanulmányozhatjuk ezt a hallatlanul gyümölcsöző normatív szerkezeti összefüggést. Érdekes módon valamennyi jelentős dokumentumban az ókori mezopotámiai jogi kultúrából ezek már Kr. e. 2500-tól jelen vannak. Jellemző módon ezek aztán megjelennek Németország törekvéseiben is azért, hogy a náci diktatúra borzalmas barbárságai és a II. világháború után újra elismerést váltsanak ki a népek világából, mondván: az ország jogállamként és szociális államként működik, és az „Istenre utalást” az Alkotmány előszavában is rögzítik.

A messiási ígérekben nem csak a Tóra-hagyományokhoz kapcsolódó folytonosság a tanulságos. Nagyon fontos, döntő jelentőségű, hogy Isten Lelkének a hatékony befolyása, hatalma igazából egy nem feltűnő, gyenge és egyszerű személyen nyugszik meg. Az Ézsaiás 42-ben olvassuk, hogy nem hallatja szavát az utcán. Az itt szereplő kifejezések a kiáltásra, hangoskodásra, hívásra, nemcsak az uralkodó hangos proklamációjára, megszólalására utalnak, hanem az áldozat panaszkiáltására is. Miként is működhetne másként a Lélekhordozó, ha nem politikai parancsokat és hangos morális felhívásokat ad ki?

A másik különlegesség a Lélekhordozó kisugárzása Izrael népére. Tanítására várnak a szigetek (Ézs 42). Az Ézs 61 szerint a pogányok Izrael Istenében az ő saját Istenüket ismerik fel, aki az igazságosságért, irgalmasságért és igazi istenismeretért lép fel. A pogányok Istene szolgáinak fogják őket nevezni.⁹ Pál a Róm 9–11-ben pontosan az ézsaiási textusokra hivatkozik.

Az elvontság kritikája. Ha a bibliai hagyományok pneumatológiai kulcsigéit komolyan vesszük, meg kell vizsgálnunk a Lélekről mint numinosumról megfogalmazottakat és minden elvont szembeállítást, ami a törvény és a Lélek viszonyában előfordul. Az absztrakciók messze legfontosabb kritikái a pneumatológiai elgondolások és megállapítások tekintetében azokból az ó- és újszövetségi bizonyágtételekből adódnak, melyek a *Lélek kitöltéséről* szólnak.

III. A Lélek kitöltésének forradalmi potenciálja

A tudományban a „forradalmi” kifejezéssel nagyon óvatosan kell bánnunk, különben nagyon gyorsan lejáráthatjuk magunkat. Kétségtelen, hogy a Lélek kitöltéséről szóló bibliai üzenetek többszörös értelemben is forradalmiak voltak és maradnak – századokon át. A klasszikus ó- és újszövetségi ígérek, melyek a Lélek kitöltésének az ígéretei, illetve az erről szóló bizonyágtételek (a Jól 3-ban és az ApCsel 2-ben) máig roppant különös üzenetet mutatnak fel: Isten Lelke férfiakra és nőkre egyaránt kitöltetik – s ez pontosan az akkori patriarchális társadalomban történik. A Lélek idősekre és fiatalokra is kitöltetik – és ez abban a gerontokratikus társadalomban! A Lélek szolgákra és szolgálókra is kitöltetik – és ez az akkori rabszolgatartó társadalomban. Mindez az akkori társadalmak általános jellegzetessége volt, de nem csak azoké. Ez bizony rejtetten a modern világ sok országában ma is fennáll. Micsoda nagyszerű üzenet ez a szabadításról és a felemelésről! Arról,

⁹ Vö. WELKER: Gottes Geist, 114–123.

hogy minden embernek részesülnie kell Isten kijelentéséből és a teremtett világgal kapcsolatban Istennek a kijelentett szándékáról! Az Ő akaratát minden embernek meg kell ismernie, ami az igazságosságra, az irgalmasságra és a felebaráti szeretetre, valamint az emberek között megvalósítható békére vonatkozik, s ami saját életgyakorlatukra is befolyással van.

A pünkösdi történetben ez az ígéret a Jóel 3-ból vett hosszú idézettel jelenik meg. Állandóan azt hangsúlyozza a történet, hogy ez a próféta ígéret most teljesült be. Kifejezetten azt emeli ki a Lélek pünkösdi kitöltésének története, hogy a Föld különböző részeiből származó emberek ennek a nagy eseménynek válnak tanúivá, s mindegyikük a maga nyelvén hallja „az Isten nagyságos dolgairól” szóló ígéhirdetést. Ez világos véleménynyilvánítás a sovinizmus és a törzsi gondolkodás fanatikusaival szemben. A Lélek kitöltése tehát sok tekintetben, vallásilag, szociálisan, kulturálisan és politikailag is felforgató és kreatív történés. Éppen ezért szükséges ennek mély rendszeres teológiai átgondolása.

Századokon át a teológiát is uralta a bipoláris gondolkodás. Még a Szentháromságot is rendszeresen az Atya és a Fiú közötti kétpólusú kapcsolatként fogták fel, még akkor is, ha újra és újra triádikus megvalósítására törekedtek. A rendszeres teológiai gondolkodásban az Isten és emberek közötti kapcsolatokat „az Isten–ember viszonyra” redukálták, és bipolárisan értelmezték. Bár akadtak zseniális kivételek is, mint például Schleiermacher és Bonhoeffer. Ugyanígy bipoláris szerkezetekbe szorították az egyén és a közösség viszonyait, az emberek közötti kapcsolatokat. A perszonalizmus meg egyenesen erényt formált a teológiai gondolkodás szükséghelyzetéből. Sokaknak mindmáig a jó öreg „egoista” gondolkodásmód az antropológiai bölcsesség non plus ultrája.

A mindenütt jelenlévő én-te szerkezet természetes fogódzót talált a közeli területek ethosában. Ezért is tolta magát olyan közel az egészséges emberi értelemhez („józan paraszti észhez”), valamint a Kopernikusz előtti kozmológiához. Hasonlót lehet elmondani a bipoláris „relációs gondolkodásról”. Még napjainkban is lehet gyakran érezni akadémiái körökben azt az intellektuális-morális triumfáló érzést annak bizonyítékaként, hogy a tényállásokat relációsan értelmezik, relációkban gondolkodnak, merthogy a reláció minden. Csak ritkán sikerül rámutatni arra, hogy közben bonyolult tényállásokat meglehetősen gyakran nyomorítanak bele bipoláris téves absztrakciókba.

A Lélek kitöltése ezzel szemben azt igényli, hogy a Szentlelket következetesen multipolárisan (sokoldalúan) és multimodálisan (sokféle módozatban) gondoljuk el. A szívünkbe kitöltött Lélek nem „irányul” egyetlen „referenciapontra” sem, mint afféle isteni lézersugár. A szívnek, amely a gondolati, érzelmi és akarati energiák szerve, a bibliai bizonyágtétel szerint Isten Lelke lényegesen több mindent juttat, mint a pontszerű transzcendentális kapcsolatot vagy az absztraktul tömör kegyelmi ajándékot. A Léleknek világos (a törvényi hagyományok folytonosságán és megszakadásán túllépő) felismerhetősége abból adódik, hogy a Lélek ajándékainak széles körű, de nem szétszóródó-végtelen spektruma jelenik meg közöttünk, és nyilvánvalóvá lesz sokfajta interaktív-kreatív tagon keresztül Krisztus testének a sokrétűsége, gazdagsága is. A sokpólusú Lélek-hatás arra ösztönöz, hogy szemügyre vegyük a kapcsolatok sokaságát, ami vagy igazolja, vagy cáfolja azokat a

benyomásokat, mint hogyha titokzatos dolgokról lenne szó. Alig lehet megbocsátani a leegyszerűsítő módon bipoláris és mindenféle széthullott, ellentmondásos Lélek-képzetet akkor, ha teológiailag valóban komolyan vesszük ezt: Isten Lelke, a Szent Lélek mindig Jézus Krisztus Lelke is.

IV. A Lélek-krisztológia jövője

A szó legteljesebb értelmében a korai egyházat ez a felismerés lelkesítette: Jézus Krisztus, a Messiás az a „Felkent”, akit nem olajjal kentek fel, mint az Ószövetség királyait, papjait és prófétáit. Ezt az igazi Királyt, Papot és Próféta-t Isten Lelke kente fel. Ő pedig hivatalát és méltóságát nem magának tartotta vissza. Tanúinak részt ad Lelkéből. Ez pedig azt is jelenti, hogy Lelkét rájuk is szeretné kitölteni. A Lélek kitöltése nem jelent kevesebbet, de többet sem, mint részesülést Jézus Krisztus erőiből.¹⁰

Kálvin *A keresztyén vallás rendszere*¹¹ c. fő művében hangsúlyosan feltárja a Lélek és Jézus Krisztus erőit, s ezzel összefüggésben megállapítja: Krisztus, a Messiás nem olajjal, hanem Szent Lélekkel lett felkenve. Kálvin megjegyzi, ez azért történt, hogy Ő így „az övéinek” részesedést adjon hatalmából.

„E szerint tehát királyi kenetét nem olajból vagy illatos kenőcsökből készítették, hanem azért nevezetik *Isten Felkentjének*, vagyis Krisztusának, mert megnyugodott rajta »a bölcsesség és az értelem lelke, a tanács és a bátorság lelke, az Úr ismeretének és félelmének lelke« (Ézs 11,2) [...] Mégsem önmagáért (*privatim*) kapott ennyi ajándékot, hanem azért, hogy az éhezőket és szűkölködőket bőséggel lássa el.”¹²

Kálvin így helyezi előtérbe az ún. „Lélek-keresztiséget” annak révén, aki a Lélek Felkentje. A Lélek-keresztiség aztán a korai egyházban úttörő fontosságú lelki tapasztalattá vált. A 20. században a világméretűben terjedő pünkösdi egyházi mozgalom és a karizmatikus megújulás mozgalma a Lélek-keresztiséget helyezi kegyességének centrumába.¹³ Az emberiség legnagyobb kegyességi mozgalma, mintegy félmilliárd emberrel, a Lélek kitöltésére koncentrál, nem pedig a Lélek-krisztológiára.

Kálvin ezzel szemben egy másik, kulcsfontosságú felismerést kínál, ami lehetővé teszi, hogy a Lélek kitöltését és hatását a történeti Jézushoz kössük vissza, és ezzel egyidejűleg ragaszkodjunk az ószövetségi hagyományok széles emlékeztető rétegeihez és elváráshorizontjaihoz: „Ha tudni akarjuk, *miért* küldte el az Atya Krisztust, és mit hozott nekünk, három fontos dolgot kell benne meglátnunk: a *pró-*

10 Vö. WELKER: *The Work of the Spirit: Pneumatology and Pentecostalism*, és James Dunn sok publikációja.

11 KÁLVIN: *Institutio*, II.15.

12 II,15,5; vö. II,15,2-vel. Kálvin ezt a kommentárt jegyzi le: „Mert elmondhatjuk Óróla, hogy az Atya a Lelket nem mérték szerint, hanem bőségesen adja Neki (Jn 3,34), s ehhez az adja az alapot, hogy mi pedig valamennyien az ő teljességéből kaptunk kegyelmet kegyelemre (Jn 1,16).”

13 Lásd erről MACCHIA: *Baptized in the Spirit: A Global Pentecostal Theology*.

*fétai, a királyi és a papi tisztet.*¹⁴ A „háromféle tisztéről” szóló tanítás (*munus triplex Christi*) teszi azt lehetővé, hogy Jézus Krisztus nyilvános/publikus és eszkatológiai munkálkodását a maga sokrétű gazdagságában fogjuk fel. Edmund Schlink Ökumenikus dogmatikájában ilyen megjegyzést tett: „A *munus triplex Christi* tanának elterjedése láttán ökumenikus szempontból páratlan jelenséggel találjuk magunkat szemben. Hiszen ez a tanítás nem az egyházszakadás előtt, hanem a szakadása után nyerte el dogmatikai alakját, s a Jézus Krisztus üdvösségszerző munkájáról szóló megállapításokkal az egyházszakadások ellenére keresztül-kasul átszötte az egyházakat és valóban közös tanításnak bizonyult.”¹⁵

Amennyiben a Krisztus hármastisztéről szóló tant következtesen pneumatológiai értelemben taglaljuk, akkor azt a Krisztus Országának és Isten Országának hármast formája irányában kell továbbfejlesztenünk, miként azt krisztológiámban javasoltam.¹⁶ Annak érdekében, hogy elkerüljük e tan gyakran mesterségesnek és összetévesztettnek tűnő megjelenését, az egyetlen értelmes lehetőség, ha megkíséreljük a hármast tisztéről, illetve az Isten Országának megjelenési formáiról szóló megállapításokat Jézus Krisztus húsvét előtti életéhez, a kereszthez és a feltámadáshoz viszonyítani.

Jézus húsvét előtti életének a fényében Krisztus és övéinek királyi uralma világosan körvonalazódik, s ebben a fényben bontakozik ki a felebaráti szeretet és a szabadság egyértelmű üzenete. Ez a királyi uralom az, ami a Lélek kitöltésének fényében valósággal forradalmasítja a hierarchikus és monarchikus egyházi és politikai rend formáit. Hiszen ez a Király testvér és barát, ugyanakkor szegény és kitaszított is. Ez a királyi uralom a maga radikálisan demokratikus és posztpatriarchális rendszemléletével az egyik embernek valósággal kellemetlennek és áttekinthetetlennek tűnik, a másoknak meg példaértéke van, hiszen az egyházban és a társadalomban ez jelenti neki a szabadságot igenlő iránymutatási kezdeményezést. A Lélek kitöltése és Jézus Krisztus Lelke tevékeny módon benne van mindenben: a diakóniai felebaráti szeretet tetteiben, a megvalósított, gyakorolt igazságosságban és irgalmasságban, az élelmiszerekkel történő ellátásban, el egészen az asztalközösségig, szükséghelyzetek felszámolásában egészen a beteggyógyításig, az idegenségérzés felszámolásától egészen a felszabadító képzésig.

A Lélek kitöltése és Jézus Krisztus Lelke *prófétai* hatást is jelent, ami felismerhető az igazságot és a valót kereső közösségekben, az egyházakon belül és kívül, az igazságtalanságok és valótlanságok leleplezésében, az embert soha le nem becslő, hanem emberbarát féltő óvásban az egyre növekvő gyűlölet, hazugság és erőszakalkalmazás pusztító következményei között, de a szükséghelyzetekkel és veszedelmekkel szembeni közöny és hanyagság következményeinek kivédésében is. Jézus Krisztus és övéinek *prófétai* tisztére tekintettel döntő jelentősége van a keresztteseménynek, illetve az azon történő eligazodásnak. Jézus Krisztust a római világhatalom nevében feszítették keresztre, az uralkodó vallás nevében, a korrumpálódott közmorál és közvélemény támogatásával, hivatkozással kétféle jogra,

14 KÁLVIN: *Institutio*, II.15.

15 SCHLINK: *Ökumenische Dogmatik. Grundzüge*, 414.

16 WELKER: *Gottes Offenbarung. Christologie*, 195–202.

a rómaina és a mózesi Törvényre. Még a tanítványok is elárulják és elhagyják Őt. A kereszt nemcsak az együtt szenvedő és a szenvedő Istent jelenti ki, mutatja fel, hanem a bűn hatalma alá szorult világot, s nem utolsósorban a sokféle formában és módon korrumpált és gyenge Törvényt is.

Jézus Krisztus Lelke és a Lélek kitöltése végül képessé teszi az embereket Jézus Krisztus követésében a „papi szolgálatra”. Ezt a papi szolgálatot semmiképpen sem szabad összekeverni azokkal a próbálkozásokkal, melyek során bárki is megpróbálja rákényszeríteni a maga hitét másokra. Márpedig ennél sokkal inkább az lenne a dolga, hogy szóban és tettben bizonyosságot tegyen az Isten iránti és a felebarát iránti szeretetről. Ennek során ösztönzést és segítséget jelenthetnek a Feltámadott tanúi. A Feltámadott kijelenti, megmutatja magát a „békesség nektek” köszöntésben, a kenyér megtörésében és a kenyérért való hálaadásban, az Írás értelmezésében, a keresztség parancsában és a tanítványok kiküldésében. Jézus Krisztus egyháza már 2000 éve erre a Lélek erejével működő papi szolgálatról szóló előképre támaszkodik központi jelentőségű istentiszteletei végzésekor. Luther szépen fogalmazott: „Teljesen titokban irányítja hatalmát.”

Miért mondhatjuk, hogy a következetes teológiai igazodás a feltámadott Krisztushoz az Ő kitöltött Lelkének az erejében nagyon hasznos segítség, sőt egyenesen úttörő jelentőségű a 21. század kezdetén? 1800 körül a keresztyén hit, főként Németország nagyvárosaiban, mély válságba került. Az elvilágiasodás, sok ember elszakadása az egyháztól, főként a nagyvárosokban, nagy erővel következett be. Egy berlini újság ezt írta: „Húsz éven belül Németországban a hit teljesen kialszik!” Ebben a helyzetben Friedrich Schleiermacher kiadta lebilincselő könyvecskéjét ezzel a címmel: „A vallásról. Beszéd a képzett emberekhez az őket megvetők között” (1799).¹⁷ Programadó módon fogalmazott így: földi életek olyan gazdag és sokrétű, alkotásaitok és vívmányaitok olyan lenyűgözőek, hogy egyáltalán nem gondoltok a földi valóságon túli életre és a Teremtőre, a ti Alkotótokra! Schleiermachernek ez az információja ma is, a 21. század kezdetén is igazán aktuális világunk sokféle helyzetében. A mai kultúrák és a társadalmak között sok olyan található, amelyik annyira gazdag és változatos, hogy sok emberből egyszerűen hiányzik a vallási és lelki dolgok iránti fogékonyság ereje. Ezzel szemben is fellép Schleiermacher a maga erős és határozott koncentrációjával a teista Istenre, a személyes Teremtő Istenre utalva, akivel a vallási érzésekben lehet találkozni. Így fogalmaz: „a feltétlen függőség érzése” jelzi Őt.¹⁸ Sok mai értelmiségi és teológus, főként Németországban és Észak-, valamint Nyugat-Európában ezt az állítást nagyon vonzónak találja. De vannak, akik a hit banalizálását, lejáratását látják ebben a formulában, lelki ürességet vélnek felfedezni ebben, mégpedig a felvilágosodás szelleméhez történő vitatható alkalmazkodást. Schleiermacher igyekezete mégis a 21. század kezdetén is komoly és nagy jelentőségű teológiai és lelki koncentrációnak minősül abban a társadalomban és kultúrában, amelyik izgatottan és állandóan csak önmagával foglalkozik.

17 SCHLEIERMACHER: Über die Religion, Berlin–New York, de Gruyter, 1999; a második és harmadik kiadás további kiegészítésekkel jelent meg 1806-ban és 1821-ben, Zürich, TVZ, 2012.

18 Erről részletesen SCHLEIERMACHER: Der christliche Glaube. Nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt, 23kk.

Lényegesen drámaibb helyzettel találták szemben magukat a legnagyobb német, illetve német nyelvterületi teológusok a 20. század első évtizedeiben, amivel meg kellett küzdeniük. Barth Károlynak, Dietrich Bonhoeffernek és teológiai eszmetársainak mértékadóvá vált a Jézus Krisztusban kapott isteni Kijelentésre történő erőteljes koncentráció.¹⁹ Ők a hitnek következetes krisztológiai irányvételét helyezték szembe az agresszív nacionalizmussal, a politikai ideológiával, a háború dicsőítésével, az önkényuralmi elnyomással, üldözéssel, embertársaik meggyilkolásával. Ennek leghatásosabb nyilvános megnyilatkozása lett a híres Barmeni Teológiai Nyilatkozat: „Jézus Krisztus, miként Óróa a Szent Írás nekünk bizonyóságot tesz, Isten egyetlen Igéje, amit nekünk hallgatnunk kell, mind életünkben, mind halálunkban abban kell bizakodnunk és annak kell engedelmeskednünk.” A Barmeni Teológiai Nyilatkozat és Barth, Bonhoeffer, valamint a velük egy irányba tartó teológusok következetesen krisztológiai irányvétele bibliai és reformatori alapvetésük következtében ma is példaadó a legkülönbébb egyházakban és a nagyvilág sok társadalmában. Kérdésünk: van-e olyan aspektus és elgondolás, amit a 21. század elején ehhez hozzátehetünk és határozottan ki kell emelnünk?

A 20. század egyházainkban erős ökumenikus tudatosságot, sokrétű felszabadítás-teológiai elkötelezettséget és kifejezett ökológiai aggodalmat váltott ki. Ezeken túlmenően, de mindezek hatására is erőteljes és elmélyült pneumatológiai gondolkodás kezdődött el,²⁰ azaz a Szentlélekre koncentráló gondolkodás, ami együtt jár a globális fejlődési folyamatok és globális függőségek iránti szenzibilitással, érzékenységgel, továbbá azzal, hogy kialakul a felelőségünk a kreatív vallásközi kommunikációért. Az utóbbi évtizedekben aztán bekövetkezett a digitalizáció forradalmi fejlődése. Mindez a dinamika igen erőteljes hatással van életérzésünkre és kegyességünkre.

Ma nem csak azt kell látnunk, amit Schleiermacher 200 éve észrevett, hogy társadalmainkat és kultúránkat valósággal és szinte végtelenül elárasztják az impulzusok és az ingerek. Nem csak azt kell meglátnunk, hogy a mi világunk állandóan csak magával van elfoglalva, s igen gyakran az élet lelki dimenzióival vajmi keveset foglalkozik. Nem csak annyit kell tennünk, mint Bonhoeffernek és Barthnak, hogy éberséget és ellenállást ébresszünk a kemény politikai veszélyeztetéssel és elnyomással szemben, embertársaink elszegényedése, üldözése, meggyilkolása ellen, valamint teremtésbeli társaink hasonló rombolása ellen. Nincs szükségünk arra, hogy csak Barthtal és Bonhoefferrel keressük a terhelhetőbb lelki és etikai eligazító alapokat, mintha ők biztosítanák „a feltétlen függés érzését”.

Mi olyan sűrű, médiaeszközökkel megszőtt hálóval vagyunk körülveve, melyben folyamatosan jelzéseket kapunk erőszak alkalmazásáról, súlyos helyzetekről, a globális világ állandó önriasztásairól, ami sok emberben abszolút kérdésessé teszi a hitet a hatalmas és jóságos Istenben, és az embereket elbizonytalanítja. „Csak a szenvedő Isten segíthet” – írta Dietrich Bonhoeffer egyértelműen a *Börtönlevelekben*.

19 BONHOEFFER: *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*; BARTH: *Kirchliche Dogmatik, III/1–3*; továbbá WELKER: *Theologische Profile. Schleiermacher – Barth – Bonhoeffer – Moltmann*.

20 A német vonatkozásban ld. MOLTANN: *Der Geist des Lebens. Eine ganzheitliche Pneumatologie*; WELKER: *Gottes Geist*; a pünkösdi teológiai pneumatológiákról MACCHIA: *Baptized in the Spirit*; WELKER: *The Work of the Spirit*.

Jürgen Moltmann Martin Heidegger filozófushoz csatlakozva pedig a „megfeszített Istenről” írt. A nagy kérdés viszont ez: hogyan tud a szenvedő és megfeszített Isten segíteni a csupa erőszak és a példátlanul terjedő szenvedés világában?

A 21. század kezdetén a legnagyobb kihívások egyike éppen ez: felismerjük-e Isten szabadító és felemelő hatalmát, amit Isten Lelke és Jézus Krisztus Lelke mutat meg nekünk, és rátalálunk-e a teremtésteológiai őszinteségre. Határozottan ellent kell mondanunk azoknak, akik kicsit minősíthetetlenül Istennek „mindent meghatározó hatalmáról” beszélnek, és a „természetet” meg az „életet” valamiféle üdvfogalomként, de legalábbis gyógyító fogalomként használják. A metafizika absztrakt teizmusával és egyfajta romantikus természetimádattal szemben nagyon komolyan kell vennünk és átgondolnunk a bibliai teremtésszemléletet.²¹ A teremtett világról szóló szemlélet és gondolkodásmód szerint, ami már a Biblia első fejezetében nagyon is pontos és gondos szemléletet és gondolkodásmódot tükröz, Isten a teremtett világnak nagy hatalmat enged át: a menny elkülönül, a csillagok uralkodnak, a föld terem, az emberek megbízást kapnak az uralkodásra. Isten ugyan „jönak” nevezi a teremtett világot, sőt „nagyon jönak”, mindazonáltal radikálisan különbözik Isten a teremtett világtól. Hiszen ez a világ véges, mulandó, s ebben a világban az élet feladhatatlanul mások életének a kárára él. Még a vegetáriánusok is igencsak sok életet elpusztítanak, hogy fenntartsák önmagukat.

A matematikus, természettudós és filozófus Alfred North Whitehead mindezt egyetlen formulával fejezte ki: „Az élet rablás – Life is robbery.”²² A természet annak ellenére, hogy tele van jó renddel és szépséggel, mégis hemzsegek benne az önvészélyeztetés és az önpusztítás erői. Ezt csak súlyosbítja az, hogy az emberek a nekik juttatott szabadság és hatalom révén az önvészélyeztetésnek és az önpusztításnak ezeket az erőit felelőtlenül fokozzák. A bibliai hagyományok az ilyen visszaélést az emberi szabadsággal „bűnnek” nevezik.

Ha nem szeretnénk a továbbiakban e megtévesztő és cinikus magatartásformákkal szemben, melyek a reális természet- és világfelfogással kapcsolatban felmerülnek, könnyedén megszólaltatni az Igét, sőt inkább őszinte teológiára és kegyességre törekszünk, akkor a való világnak ezt a felfogását józanul kell szemügyre vennünk és megvizsgáljunk. Isten erőit szükséges tehát számba venni, melyek nem valamiféle álomvilágba emelnek át, hanem éppen ebben a reális világban kínálnak iránymutatást, melyek képesek megtartani, megszabadítani és felemelni minket, miközben szembesülünk a végességgel, a mulandósággal, a veszedelmekkel és önvészélyeztetettséggel, a bűn hatalma és ereje következtében.

Istennek ezeket az erőit a bibliai bizonyágtételek szerint a Szentlélek által kapjuk, aki Jézus Krisztus életében és munkálkodásában nyer világos „arculatot”, pontosabban: a Lélek által közvetítve kapunk sokféle formáló adományt és erőt. Ezek aztán ráigazítják lépteinket az igazságkeresés, az igazságosságkeresés útjaira, a gyengék védelmezésére és a felebaráti szeretetre köteleznek el minket, a szabadság és a békesség munkálására ösztönöznek. Krisztusnak ez a Lelke ébreszt fel bennünk, és lobbant lángra sok jó lelki, alkotó és áldásos erőt, amelyekre vonat-

²¹ Ld. ehhez a 6. lábjegyzetet.

²² WHITEHEAD: *Process and Reality: An Essay in Cosmology*, Gifford Lectures 1927–1928, 105.

koznak az ígéretek Isten Országá erőiről. Ezek az erők formálnak minket szilárdra és emelkedetté. Mindennél fontosabb: hálásan ismerhetjük fel ezeket az erőket a környezetünkben, ezeket támogathatjuk, általuk mi magunk is újulunk és megelevenedünk, s áldó hatalmak oltalmában érezhetjük magunkat.

A Lélek-krisztológia az, amely Jézus Krisztusra és Óáltala az Övéire kitöltött Lélekre irányítja tekintetünket, valamint a krisztológiailag tájékozódó pneumatológiára, ami annyiféle népszerű és vallásos tévképzetet tesz feleslegessé. Ez a Lélek-krisztológia az, amihez bizton szabhatjuk lépteinket a 21. században is teológiai és lelki útkeresésünk és vándorlásunk során.

Fordította: Dr. Békefy Lajos

Felhasznált irodalom

- BARTH, K.: *Kirchliche Dogmatik*, III/1–3, Zürich, TVZ, 1955.
- BONHOEFFER, D.: *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft* (Dietrich Bonhoeffer Werke 8), Gütersloh, Kaiser, 1998.
- BRANDT, S.: *Religiöses Handeln in moderner Welt. Talcott Parsons' Religionssoziologie im Rahmen seiner allgemeinen Handlungs- und Systemtheorie*, Frankfurt, Suhrkamp, 1993.
- *Jahrbuch Biblische Theologie*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag; 2017-től Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986–2018.
- KÁLVIN, J.: *Institutio Christianae Religionis – A keresztyén vallás rendszere I–II.* (ford. Buzogány Dezső), Budapest, Kálvin Kiadó, 2014.
- MACCHIA, F.: *Baptized in the Spirit: A Global Pentecostal Theology*, Grand Rapids, Zondervan, 2006.
- MOLTSMANN, J.: *Der Geist des Lebens. Eine ganzheitliche Pneumatologie*, Gütersloh, Kaiser, 1991, 2010.
- SCHLEIERMACHER, F.: *Der christliche Glaube. Nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt*, zweite Auflage Berlin 1830, Berlin, de Gruyter, 2003.
- SCHLEIERMACHER, F.: *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*, Berlin–New York, de Gruyter, 1999; a második és harmadik kiadás további kiegészítésekkel jelent meg 1806-ban és 1821-ben, Zürich, TVZ, 2012.
- SCHLINK, E.: *Ökumenische Dogmatik. Grundzüge*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1985.
- THOMAS, G. – SCHÜLE, A.: *Luhmann und die Theologie*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005.
- WELKER, M. (Hg.): *The Work of the Spirit: Pneumatology and Pentecostalism*, Grand Rapids, Eerdmans, 2006.
- WELKER, M. (Hg.): *Theologie und funktionale Systemtheorie. Luhmanns Religionssoziologie in theologischer Diskussion*, Frankfurt, Suhrkamp, 1985.
- WELKER, M.: „Was ist Schöpfung? – Genesis 1 und 2 neu gelesen“, in *Evangelische Theologie* 51 (1991), 208–224.

- WELKER, M.: *Gottes Geist. Theologie des Heiligen Geistes*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, ⁶2015, újrányomás 2019.
- WELKER, M.: *Gottes Offenbarung. Christologie*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, ³2016.
- WELKER, M.: *The Theology and Science Dialogue: What Can Theology Contribute?* (Theologische Anstöße 3), Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 2012.
- WELKER, M.: *Theologische Profile. Schleiermacher – Barth – Bonhoeffer – Moltmann*, Frankfurt, Hansisches Verlagshaus, 2009.
- WELKER, M.: *Universalität Gottes und Relativität der Welt. Theologische Kosmologie im Dialog mit dem amerikanischen Prozeßdenken nach Whitehead*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1981; zweite, um ein Sachregister erweiterte Auflage 1988.
- WHITEHEAD, A. N.: *Process and Reality: An Essay in Cosmology, Gifford Lectures 1927–1928*, Corrected Edition, Free Press, New York, 1978.
- WHITEHEAD, A. N.: *Wie entsteht Religion?*, Frankfurt, Suhrkamp, 1985.